

Jog- és államtudomány

GAJDUSCHEK GYÖRGY–FEKETE BALÁZS*

A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma – Összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján

*jogszociológia – jogismeret – jogtudat – empirikus kutatás –
összehasonlító elemzés*

1. A jogismeret mint empirikus probléma

„A jog nem tudása nem mentesít a jogkövetkezményei alól”. Ez az alapelv nélkülözhetetlen a modern jog¹ működéséhez, a jogszabályok érvényesítéséhez. Ellenkező esetben bárki, jórészt kontrollálhatatlanul hivatkozhatna arra, hogy nem ismerte az adott szabályt, így azt rajta számon kérni sem lehet, ez pedig a jogrendszer összeomlásához vezetne. Ez az érv a jogrendszer egységét szem előtt tartó normatív megközelítés részeként teljesen magától értetődő.

Másfelől azonban mégiscsak releváns kérdés, hogy milyen mértékben ismerik az állampolgárok azokat a szabályokat, amelyeket követniük kellene. Ami ugyanis normatív oldalról, illetve az írott jogra koncentrált jogtudomány oldaláról szükséges és elfogadható alapelv, az deskriptív oldalról, a társadalmi folyamatok és az azt vizsgáló társadalomtudományok (szociológia, antropológia stb.), de még a racionális

* Dr. Gajdusчек György egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem, osztályvezető, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, gajdusчек.gyorgy@tk.mta.hu. Fekete Balázs tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, Budapest, fekete.balazs@tk.mta.hu.

Jelen dolgozat az OTKA 105552, „A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés” című projekt keretében készült. A mögöttes adatfelvétel költségeit is ez a kutatás biztosította.

¹ A modern jog koncepciójának klasszikus kifejtését lásd WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológiai alapvonalai*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995, 22, 183–191.

gondolkodás, vagy egyszerűen csak a józan ész felől szemlélve is: abszurdum. Aki nem ismer egy szabályt, az nyilvánvalóan nem is követheti azt. Gyakorlati szempontból ez a felismerés indokolja a jogismeret kutatását szerte a világban, így Magyarországon is.²

A hazai jogismeret kutatása, főleg ha az alatt empirikus – vagyis a tényleges jogismeret megismerésére irányuló – kutatást értünk, viszonylag szerény keretek között zajlott napjainkig. A rendszerváltás előtt elsőként Kulcsár Kálmán végzett ilyen irányú empirikus kutatásokat, majd Sajó András egyes társadalmi csoportokra – tehát nem a teljes felnőtt lakosságra – fókuszáló kutatásainak voltak jogismereti dimenziói.³

E tanulmányban a tudomásunk szerint első – és ilyenként talán egyetlen – hazai, a teljes lakosság általános jogismeretének feltárására irányuló adatfelvételhez nyúlunk vissza, és kíséreljük meg annak adatait összevetni a jelenlegi hazai jogismereti adatokkal.

Elsőként a két adatfelvétel jellemzőit mutatjuk be, azt követően az adatok elemzésével kapott eredményeket. Végül az összegző részben megpróbálunk általános áttekintést adni, természetesen számolva azzal, hogy a jelenlegi jogismeret saját-ságaival a fél évszázaddal korábbi jellemzőket vetjük össze. Állításaink alátámasztására értelemszerűen csak a legfontosabb, legáltalánosabb adatokat tudjuk felvillantani. Ugyanakkor, élve az internet nyújtotta lehetőségekkel, valamennyi olyan adatot hozzáférhetővé teszünk egy következő lépésként, amelyeket mi magunk is alkalmaztunk. Ez lehetővé teszi az esetleges további kutatásokat, beleértve akár a tanulmány állításainak ellenőrzését és kritikáját.

² „Klasszikus” háttérként magyar nyelven lásd KUTCHINSKY, Berl: „A jogtudat”: a jogismeret és a jogról alkotott vélemény kutatásának áttekintése. In Sajó András (szerk.): *Jog és szociológia*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979, 401–429; idegen nyelvű kiindulópontként: A. PODGÓRECKI, A.–KAUPEN, W.–VAN HOUTTE, J.–VINKE, P.–KUTCHINSKY, B.: *Knowledge and Opinion about Law*, Martin Robertson, London, 1973. A hazai irodalomból pl. SAJÓ András: *Látszat és valóság a jogban*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986, 273–312; VINNAI Edina: *Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat* [előadásvázzlat, 13–29]; KORMÁNY Attila: *Jogismeret, jogtudat, jogkövetés*. In Fleck Zoltán et al.: *Jogszociológiai előadások*, ELTE Eötvös, Budapest, 2014, 127–151.

³ A rendszerváltás előtti jogismeret- és jogtudatkutatásokról lásd részletesen: FEKETE Balázs–H. SZILÁGYI István: *Jogtudatkutatások a szocialista Magyarországon* [kézirat, 2014]. A rendszerváltást követően jogismeret- és jogtudatkutatásokra csak korlátozott „fizikai” lehetőségek és behatárolt elméleti keretek között került sor, azok leginkább a joghallgatókra fókuszáltak. Lásd pl.: KORMÁNY Attila: *Empirikus vizsgálat a jogismeretről és jogtudatról*. In *Jogi Tanulmányok*, ELTE ÁJK, Budapest, 1998, 173–211; VISEGRÁDY Antal–SCHADT Mária: *Egyetemi hallgatók jogtudata, jogismerete*, *Jogelméleti Szemle*, 2000/1., jesz.ajk.elte.hu/viseg1.html; KELEMEN László: *Joghallgatók a jogról*, Sprinter, Budapest, s.a. [2009]; KELEMEN László–HOLLÁN Miklós: *Joghallgatók a jogról II. Szociálpszichológiai kutatás*, Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2013.

2. Az adatfelvételekről: tartalmi és módszertani szempontból

2.1. Az 1965-ös kutatás rövid bemutatása

Kulcsár Kálmán 1965-ben végezte kutatását, amellyel a társadalom egészének jogismeretéről kívánt képet kapni. Egyfelől a jogismeret különféle területeit akarta mérni, másfelől pedig kereste azokat az ún. magyarázó változókat, amelyek kihatnak a jogismeret szintjére (nem, kor, iskolai végzettség, médiafogyasztás stb.). Eredményeit 1967-ben publikálta.⁴

A kiadvány meglehetősen szokatlan struktúrájú. Az első 26 oldal tartalmazza Kulcsár összefoglaló tanulmányát,⁵ majd szétnyitható oldalakon következnek azok az adattáblák, amelyek az egyes kérdésekre adott válaszokat mutatják be, különféle bontásban: nem, korcsoport, iskolai végzettség, településtípus és foglalkozási kategória, illetve ezek különféle variációi szerint.

Az összegző tanulmány három funkciót is ellát. Egyfelől közli azokat a módszertani adatokat, amelyek a vizsgálat eredményeinek értelmezéséhez szükségesek. Így bemutatja a mintavétel módját és azt is elmagyarázza, hogy milyen elvi megfontolásokra támaszkodott a kérdőív konkrét kérdéseinek összeállításánál. Másfelől a tanulmány elméleti háttérrel is kínálja. Végül, de nem utolsósorban, egyfajta összegzést adja a kutatás legfontosabb eredményeinek.

A tanulmányról mai szemmel is csak elismeréssel szólhatunk: az adott körülményekhez képest mindhárom célt meglehetősen magas színvonalon sikerült elérnie. A módszertan bemutatása alapos: viszonylag pontos leírást kapunk az adatfelvételtől, és ennek alapján az viszonylag jól rekonstruálható is.⁶ Meggyőző a szerző tájékozottsága az ebben az időben meglehetősen szórványos nemzetközi szakirodalomban. Így kutatási eredményei alkalmasak a jogismeret hazai jellemzőinek leírására, így azok mind tudományos, mind gyakorlati szempontból jól hasznosíthatók. A vizsgált összefüggések mai szemmel is kifejezetten relevánsnak tűnnek. Mindez azt is jelenti, hogy a vizsgálat részleges megisméltése lehetséges és értelmes vállalkozás.

A kérdéseket úgy állították össze, hogy három nagy jogterületre vonatkozóan⁷ egyenként 16–19 jogismeretre vonatkozó kérdést tettek fel. Ezen túl 6 kérdés eljárásjogi területre vonatkozott. Jól érzékelhető, és Kulcsár maga is jelzi,⁸ hogy a kérdések jelentős része az ún. szocialista jogra utal: elsősorban olyan szabályok

⁴ KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*, MTA JTI, Budapest, 1967.

⁵ KULCSÁR: i. m., 7–33.

⁶ Jóval későbbi, akár a nyolcvanas évek elején megjelent állam- és jogtudományi publikációkkal összehasonlítva is pontos módszertani leírásnak tekinthető Kulcsár bevezetője. Pedig 1965-ben a társadalomtudományi módszereket még sehol nem oktatták (lévén a szociológia „burzsoá áltudomány”), míg a nyolcvanas évekre a tárgy bevett egyetemi szakká vált. A szociológiai és jogszociológiai kialakulásának történetéről a szocialista magyar jogtudományban lásd FLECK Zoltán: *Szocialista jogelmélet és szociológia, Világosság*, 2004/4., 65–77.

⁷ Ezek: (I) államjog-államigazgatási jog (mai fogalomhasználattal tehát: alkotmányjog-közigazgatási jog); (II) büntetőjog; (III) polgári jog, ide értve a családjogot és viszonylag nagy súllyal, a ma már kevésbé releváns szövetségi jogot is.

⁸ KULCSÁR: i. m., 9.

ismeretét vizsgálták, amelyek viszonylag újak voltak tekinthetőek abban az időszakban. Ez módszertanilag logikus választás, amely a vizsgálat – ismét mai szak kifejezést használva – validitását biztosítja. A validitás azt jelenti, hogy a kutató az adatfelvétellel valóban azt méri, amit mérni kíván – jelen esetben a jog (sic!) ismeretét. A jogszabályokat gyakran nem hatályos jogként ismerjük és követjük, hanem azoknak az erkölcsi normákkal egybeeső tartalma miatt.⁹ A szocialista jog vizsgálata azonban kitűnő terepet kínált egy-két évtizeddel annak bevezetése után, e „torzítás” kiküszöbölésére.

2.2. A 2013-as adatfelvétel jellemzői – az 1965-ös fényében

2013-as adatfelvételünket a Szonda-Ipsos végezte el, ezer fős reprezentatív mintán, a Magyarországon élő felnőtt népesség körében. A lekérdezésre egy ún. omnibusz kutatás keretében került sor. Ez azt jelenti, hogy egy kérőívben számos megbízó által megrendelt kérdést feltesznek és ehhez adódnak még a közvéleménykutató sztenderd kérdései. Az adatokat SPSS file formátumba rögzítve kaptuk meg, és ezzel a széleskörű statisztikai adatfeldolgozást lehetővé tévő szoftverrel is dolgoztuk fel.

Összesen 13, szövegezésében az 1965-ös adatfelvétellel alapvetően megegyező kérdést tettünk fel. Ezeket és ezek értelmezési módját az 1. táblázat tartalmazza:

1. táblázat

A kérdőívben általunk feltett kérdések

Kérdés	Kérdéstípus, kérdés értelmezése
Ön olvasott-e már törvényt?	Kapcsolat a jogrendszerrel
Kért-e már jogi tanácsot, segítséget ügyvédtől, közjegyzőtől?	Kapcsolat a jogrendszerrel
Ön vett-e már részt bírói eljárásban, tárgyaláson?	Kapcsolat a jogrendszerrel
Elfogadja-e a bíróság azt a védekezést, ha valaki nem ismeri a törvényt?	Jogismeret – eljárásjog
Meg lehet-e tagadni a tanúskodást a bíróság előtt?	Jogismeret – eljárásjog
Kötelező-e ügyvéd részvétele a bírósági perben?	Jogismeret – eljárásjog
Ki vagy milyen szervezet hozza Magyarországon a törvényeket?	Jogismeret – alkotmány/államjog
Hány évre választják az országgyűlési képviselőket?	Jogismeret – alkotmány/államjog
Kik választják a minisztereket?	Jogismeret – alkotmány/államjog
Kik választják a polgármestert?	Jogismeret – alkotmány/államjog
Mikor lesz valaki nagykorú?	Jogismeret – polgári jog
Hol vezetik a születési, házassági, halotti anyakönyvet?	Jogismeret – államigazgatási jog
Érvényes-e a saját kezűleg írt végrendelet, ha tanúk nem írták alá?	Jogismeret – polgári jog

⁹ Ilyenek például a Btk. legalapvetőbb paragrafusai: ne öl, ne lopj stb. A jogkövetés és a különféle normarendszerek összefüggéseiről lásd SAJÓ: i. m., 156–172.

Az első három kérdés a jogrendszerrel kialakítható kapcsolat tényeire vonatkozott. Ezeket Kulcsár Kálmán a jogismeret dinamikus oldalaként értelmezte, míg a kifejezetten az ismeret tényére vonatkozó adatokat annak statikus oldalaként. Mi ebben a kutatásban, egyébként Kulcsár elemzéséhez nagyon hasonlóan,¹⁰ a jogismeret szintjét befolyásoló tényezőkként értelmeztük ezeket. A következő tíz kérdés pedig a jogismeretre kérdezett rá konkrétan, egy-egy tényező tekintetében.

Mint látható, jóval kevesebb kérdésről van tehát szó, mint Kulcsár mérésében. Nála egy-egy jogterület jogismereti kérdéseinek száma 16–19 volt, míg esetünkben ez 5–2–3. Büntetőjogi kérdést egyáltalán nem tettünk fel, mindössze két polgári jogi kérdést használtunk, míg eljárásjogi kérdésből 3-at is. Az alacsony kérdésszám oka kettős. Tartalmilag a Kulcsár által alkalmazott legtöbb kérdést egyszerűen értelmetlen lett volna feltenni, mivel azok sajátos szocialista jogintézményekre vonatkoztak (deviza-bűncselekmény, kezelői jog a tsz-ben stb.). A másik ok pedig a rendelkezésünkre álló anyagi források korlátozott mértéke volt.

Kulcsár az egyes jogterületekre vonatkozó kérdésekből összevont indikátorokat képezett és hármat, illetve négyet elemzett részletesebben a könyv bevezető tanulmányában. Ezeket a jogismereti indikátorokat, Kulcsárhoz hasonlóan képeztük mi is: az adott területre vonatkozó összes jó válaszok számát elosztottuk a feltett kérdések számával.¹¹ Az indikátorok így 0 (egyetlen jó választ sem tudott adni a kérdésekre) és 1 (minden kérdésre jó választ adott) között mozoghatnak. A teljes jogismeret indikátorában azonban a négy alkotmányjogi kérdést csak 0,5-ös súllyal vettük figyelembe, hogy ne legyenek irreálisan magas arányban jelen ebben az indexben.¹² Elemzésünk jelentős része elsősorban ezekre az adatokra, mindenekelőtt a teljes jogismeret indikátorára koncentrált. Az alábbi táblázat az így képzett négy, illetve öt indikátor jellemzőit foglalja össze.

2. táblázat

Jogismereti indikátorok

Jogismereti indikátor	1965	2013
Állam-alkotmány és állam-közigazgatási jog	16–19 kérdésből képzett adat	5 (1 közigazgatási jogi) kérdésből képzett adat
Polgári jog	16–19 kérdésből képzett adat	2 kérdésből képzett adat
Büntetőjog	16–19 kérdésből képzett adat	Nincs ilyen változónk
Per- és eljárásjog	6 kérdésből képzett adat, Kulcsár később nem elemzi ¹³	3 kérdésből képzett adat

¹⁰ KULCSÁR: i. m., 28–29. és 4. tábla.

¹¹ Itt jelezzük, hogy a változó számításához a Kulcsár által közölt képlet (KULCSÁR: i. m., 17.) valószínűleg téves (1- (a helytelen válaszok száma / az összes feltett kérdés száma)). A képlet így feleslegesen bonyolult, és nem veszi figyelembe a „nem tudja” válaszokat, amelyek ez esetben a helytelen válaszhoz hasonlóan értékelendők. Mi a *helyes válaszok arányával számoltunk*, és gyaníthatóan Kulcsárék is ezt tették.

¹² Az index képzése tehát így írható le: $(0,5 * \sum [4 \text{ alkotmányjogi kérdés}] + \sum [6 \text{ más kérdés}]) / 8$.

¹³ Kulcsár a perjogi kérdéseket részben azok kis kérdésszáma, de különösen azoknak a dolgozata 6. táblázatában (KULCSÁR: i. m., 19) bemutatott „furcsa” viselkedése miatt nem elemzte. Eszerint a perjog indikátorértéke magasabb az alacsonyabb státuszkategoriákban. Ez azonban minden jel szerint egy adatfeldolgozási hiba eredményeként jelent meg Kulcsár táblázatában, és ez vezetett aztán téves következtetésre. Erre utal,

Jogismereti indikátor	1965	2013
Teljes jogismeret	Az összes kérdésből, de a perjogi kérdések nélkül képzett adat	10 kérdésből, részben súlyozottan képzett adat, magában foglalja az eljárási kérdéseket is!

A fenti kérdéseken túl Kulcsár további, a válaszadó jellemzőit firtató kérdéseket is feltett. Így különösen a kor, nem, iskolai végzettség, a társadalmi státusz (három kategóriában) és a lakóhely településtípusára fókuszált. Elemezte továbbá a politikai tájékozottságot (6 kérdéssel), a médiafogyasztást (1 kérdéssel), valamint a társadalmi szervezeti aktivitást (3 kérdéssel). Ezeket a kérdéseket, ún. magyarázó változóként kezelte, olyanként tehát, mint amelyek kihathatnak a jogismeret mértékére.

2013-as omnibusz vizsgálatunkban megkaptuk a Szonda Ipsos által feltett szterd kérdések adatait, amelyeket mi is magyarázó változóként használtunk. Ezekből a kérdésekből, bár formailag nem voltak azonosak a Kulcsár által alkalmazottakkal – a politikai ismereten kívül –, valamennyi egyéb, az 1967-es publikációban közölt elemzés jól rekonstruálható volt; sőt számos ponton (pl. médiafogyasztás) sokkal részletesebb elemzést is lehetővé tettek. Mindezt az elemző részben részletesen is bemutatjuk.

2.3. Nehézségek az 1965-ös adatfelvétel megismétlésében

Az 1965-ös adatfelvétel rekonstrukciója számos problémát vetett fel. Ezek lényegében három csoportra oszthatók: (I) az általunk képzett indikátorok megbízhatósága; (II) a mintavétel módja; és (III) az összefüggések statisztikai megbízhatóságának ismeretlen volta az 1965-ös adatok esetében.

2.3.1. A kérdések rekonstruálása

Már utaltunk arra, hogy a legtöbb 1965-ös kérdés nem volt megismételhető. *Csak néhány kérdést* tudtunk feltenni, ezek egy részét is csak egyszerűsített formában (kevesebb válaszalternatívát megadva).¹⁴ Ez ugyanakkor azt is jelentette, hogy a Kulcsár által szisztematikusan alkalmazott elemzési keret, amely állam-, büntető- és polgári jogra lebontva tett meglehetősen megbízható (szakkifejezéssel: *reliable*) állításokat, számunkra nem vagy csak nagyon korlátozottan volt lehetséges.

Az alkalmazott kérdéseket a fentiekben már bemutattuk, akárcsak az ezekből képzett indikátorokat. Ebből is érzékelhető, hogy az általunk alkalmazott kérdések

hogy az általunk átvett, alkalmazott és vizsgált *három perjogi kérdésből képzett indikátor más indikátorokhoz hasonlóan, vagyis „jól” működik.* Az 1967-es kötet 10A jelű, az eljárási kérdéseket társadalmi státusz szerinti bontásban áttekintő táblázatának adatai szerint az eljárási kérdésekben is a szellemi dolgozók adják minden kérdésre a legnagyobb arányban, és (egy kivétellel) a mezőgazdasági fizikaiak a legkisebb arányban a jó válaszokat.

¹⁴ Pl.: az „Olvasott-e már törvényt?” valamint a „Vett-e már részt bírósági tárgyaláson?” kérdésekre 2013-ban igen-nem válaszalternatívák voltak megadva, míg 1965-ben az első esetben: „nem, hivatalos lapban, újságban, falragaszon, egyéb helyen”, a második kérdéshez pedig a „peres fél, vádlott, tanú, népi ülnök” válaszalternatívák tartoztak.

összetétele nagyban befolyásolhatja a számított indikátorok értékeit is. Az „államjogi” indikátorban pl. esetünkben csak egyetlen, ráadásul sajátos tartalmú (anyakönyvi illetékességre vonatkozó) közigazgatási jogi kérdés szerepel. Még nagyobb az eltérés a *Teljes jogismeret-indikátor* tartalmában, hiszen az tartalmazza, ráadásul nagy, egyharmados arányban az eljárásjogi kérdéseket is, amelyeket Kulcsár, mint jeleztük tévesen, kizárt ebből az indikátorból. Mindez az általunk számított indikátorok megbízhatósága mellett azoknak az 1965-ös adatokkal való összevethetőségét is megkérdőjelezi.

Ezt a problémát úgy kezeltük, hogy *számított indikátorainkat*, amelyeket tehát a teljes sokaság adataiból kalkuláltunk (és a táblázatban az egyes egyének adataiból számított átlagértékeket adtuk meg), összevetettük egy *másik számítási móddal* is. Ehhez visszatértünk Kulcsár mellékletekben közölt táblázataihoz, és ezekből számítottuk ki, hogy mennyi lenne az egyes indikátoraink adata.¹⁵ Ez utóbbi módszer tehát más (önmagában pontatlanabb, kevésbé informatív) végeredményt ad, viszont az így kalkulált adatok teljes mértékben, teljes megbízhatósággal összevethetőek 2013 és 1965 között. A teljes jogismeret-indikátorban úgy csökkentettük az állam- vagy alkotmányjogi kérdések túlzott súlyát, hogy a négy kérdést 0,5-ös szorzóval vettük figyelembe, így hatásuk feleakkora lett, mint a többi változónak. Ez a számítási mód elméletileg alkalmasabb az időbeli összevetésre, a 2013-as adatok elemzése szerint pedig jobb indikátor a statisztikai összefüggések kimutatásához is, mint ha valamennyi kérdést egyenlő súllyal vettünk volna figyelembe.

Az indexek közül az államjogi ismeretek esetében 2013-ban az jelentett a feldolgozás során problémát, hogy az arra vonatkozó kérdéseket szinte mindenki meg tudta válaszolni (éles ellentétben minden más, 1965-ös vagy 2013-as indikátorral). Emiatt ennek az indikátornak nagyon alacsony a szórása, így a legtöbb esetben nem mutatható ki erős összefüggés más adatokkal, ott sem, ahol pedig joggal feltételeznénk ilyen kapcsolatot: így pl. a médiafogyasztás, a társadalmi aktivitás, a jogrendszerrel való kapcsolatba kerülés és számos további szociodemográfiai tényező esetében.

Az elemzések során lehetőleg az informatívabb, első verzió szerint, egyéni adatokból számított adatokat használjuk. Ahol azonban azt találjuk, hogy nagy, a végeredményt befolyásoló eltérés van a kétféleképpen számított adat között, akkor e tényre utalunk.

A magyarázó változóként szolgáló adatok összevethetőségének korlátait szintén jelezzük az elemzésekben. Összességében úgy véljük, hogy ezek jól összevethetőek Kulcsár elemzéseivel, még ha tartalmukban más kérdőívi kérdéseken alapulnak is.

¹⁵ Egy példával bemutatva az eljárást, a polgári jogi ismereteket pl. az egyik módszer esetében úgy képezzük – és nyilván Kulcsár is úgy képezte –, hogy minden egyénre összeadta a jó válaszok számát, és azt elosztotta az összes feltett kérdés számával (kb. 17-tel, mi pedig kettővel). A másik módszer esetében megnézzük, hogy az első kérdésre milyen arányban válaszoltak jól (az erre vonatkozó, Kulcsár mellékletben közölt és az általunk kiszámított táblázatokból), és ezekből átlagot számítunk.

2.3.2. Mintavétel

Úgy tűnik, 1965-ben, némileg meglepő módon, nem létezett semmiféle kialakított módszer országos reprezentatív kérdőíves adatfelvételek lebonyolítására. Ilyen intézmény sem működött.¹⁶ A kutatók így a három nagy jogi kar (Budapest, Pécs, Szeged) hallgatói közül toboroztak „kérdezőbiztosokat”. Ez egyfelől azt jelzi, hogy *a kérdés módja nem volt igazán professzionális*, ám azt feltételezzük, hogy mivel alapvetően ismereti kérdésekről volt szó, *a válaszok megbízhatóságát ez kevésbé befolyásolta*.¹⁷ Ugyanakkor a mintavétel sajátosan alakult, ami a mi adataink értelmezésére is erősen kihat. A három város mellett még négy (környékbeli) községet vettek be az összesen 1217 fős mintába. Mindez azt jelenti, hogy *településtípus szerint a minta rendkívül torz*. A kis- és középvárosi kategória teljesen kimaradt az adatfelvételtől, a városi kategóriában két nagyvárost találunk, és a teljes minta közel fele Budapestről származik, míg a kistelepüléseket négy község képviseli, a teljes mintában mintegy egyötödnyi súllyal. Ez azért is súlyos probléma, mert számos empirikus kutatás kimutatta a legkülönbözőbb területeken, hogy Magyarországon a településtípusok szerint rendkívül nagyok az eltérések (pl. életesélyekben).¹⁸ Kulcsár maga is világosan jelzi, hogy településtípus szerint jelentősek az eltérések a jogismeret tekintetében is.¹⁹ A minta torz volta tehát kihat a jogismeret Kulcsár által számított indexeire is.²⁰

További korlátozás, hogy *csak a keresőket* kérdezték le. Tekintve, hogy manapság az adatfelvételek, így a miénk is, általában a teljes felnőtt népességre vonatkoznak, a megfeleltetés ebből a szempontból meglehetősen problematikus volt.

E probléma feloldására összességében két út kínálkozott. Vagy elfogadjuk az 1965-ös adatfelvételt országosan reprezentatívnak, és ezzel vetjük össze a mi valóban reprezentatív mintánkat, vagy megkíséreljük a mi adatainkat az 1965-ös adatfelvétel adataihoz hasonlóvá tenni. Ez azonban egyfelől a mintanagyság jelentős csökkenésével jár, másfelől pedig azt jelenti, hogy a mostani, „helyes” mintát, az akkori torz, hibás mintához igazítjuk hozzá, a megfelelőbb összevethetőség érdekében.

Végül itt is azt a megoldást alkalmaztuk, hogy 2013-ra nézve *két mintát alakítottunk ki*. Az egyik a teljes, reprezentatív adatfelvétel mintája, míg a másik egy olyan torzított minta, amely a településtípus szerinti összetételében tükrözi, az „aktivitás” tekintetében pedig közelíti az 1965-ös mintavételt. Utóbbi korrekció kétféle módon történhet. Szó szerinti értelmezésben kiszűrhetjük a mai mintánkból az ún. inaktívakat (tanulók, nyugdíjasok, gyermekükkel otthon lévő kismamák és – főleg – a

¹⁶ Tudomásunk szerint ez az intézményes kapacitás csak a Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1969-es létrejötte után alakult ki.

¹⁷ A nem jogismereti kérdések esetében ugyanakkor gyanús, hogy adatfelvételi hiba történt: pl. a napilapot olvasók száma vagy a jogrendszerrel való kapcsolatba kerülést firtató kérdésekre adott pozitív válaszok irreálisan magas száma kapcsán. Elképzelhető, hogy az iskolázottsági adatok torzítása is ennek tudható be.

¹⁸ Lásd KOLÓSI Tamás: *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*, Gondolat, Budapest, 1987.

¹⁹ KULCSÁR: i. m., 27–28.

²⁰ Tekintve, hogy a tájékozottabb budapestiek mintegy négyszeresen, a felsőfokú végzettségűek is hasonlóképpen túl vannak reprezentálva a mintában, Kulcsár jogismereti adatai az akkori teljes magyar lakosságra számított tényleges adatoknál nyilvánvalóan jóval jobbak.

munkanélküliek tömege). Bár szólnak emellett érvek, fontos ellenérv, hogy 1965-ben mindenkinek dolgoznia kellett (a „közveszélyes munkakerülés” büntetendő volt), a gyes sem volt olyan kiterjedt stb. A mai inaktívak jelentős része tehát 1965-ben dolgozó lett volna. Igaz ugyanakkor, hogy ekkor még viszonylag sok nő volt háztartásbeli. Másfelől az „otthonmaradás” ebben az időszakban az információktól való elszigetelődést inkább jelentette, mint később, a rádió, majd tv, és ezt követően az internet otthonokba való eljutásával. Végül a 65 évesnél idősebbeket zártuk ki a továbbiakban korrigált mintának nevezendő, 2013-as mintából. A településtípusok szerinti torzítást úgy csökkentettük, hogy kizártuk saját adatfelvételünkéből a 7000 és 60 000 fő lakosságú településeket,²¹ és a megmaradó településtípusokat visszasúlyoztuk Kulcsár 1217 fős mintájához, a budapestiek mintegy 4,1, a nagyvárosiakat, 3,8-as, a 7000 fő alatti települések lakóit 0,9-es súllyal figyelembe véve. A „korrigált minta” kifejezés a szövegben az így kialakított mintára utal.

További torzítást jelentett, hogy Kulcsár mintájában rendkívül magas a felsőfokú végzettségűek aránya. Míg a KSH népszámlálási adatai szerint a 15 évnél idősebb lakosságnak 1960-ban 2,5%-a, 1970-ben pedig 4,1%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel,²² addig ez az adat Kulcsár mintájában 8,5% volt. Ezt a torzítást azonban nem korrigáltuk, mert valószínűsítettük (de adatok hiányában kontrollálni nem tudtuk), hogy a felsőfokúak magas aránya jórészt a budapesti és – egyetemi – nagyvárosi lakosság túlreprezentáltságából következik, így a kettő egymástól független korrekciója „túlkorrigáláshoz” vezetne.

Összegezve, a kérdőív és a mintavétel eltéréseiből származó módszertani problémákat (némileg bonyolítva az elemzést) jobbára kezelni tudjuk. Kétféle jogismereti indexünk és kétféle mintánk van 2013-re nézve. Ez adott esetben az 1965-ös adatoknak négyféle 2013-as adattal való összevetését igényli. Ez az olvasót teljesen és szükségtelenül összezavarhatja. Az alábbi elemzésben ezért az összefüggéseket főszabályként a 2013-as korrigált mintát alapul véve, az abból számított értékek alapján elemezzük. Természetesen mindvégig figyelembe vesszük a másik három lehetőséget is, és amikor jelentős eltérés mutatkozik ezek között, azt jelezzük.

2.4. A statisztikai összefüggések megbízhatósága

Az 1965-ös adatokat Kulcsár részben gyakorisági táblázatokkal, részben pedig a jogismereti indexek átlagainak csoportonkénti megadásával közli. Számos esetben jól láthatóak, nyilvánvalóak az összefüggések, ám ennek megbízhatóságát a modern társadalomtudományokban mérni is szokták, az egyes tesztek szignifikanciaértékeinek megadásával. Kulcsár könyvében – érthető módon – ilyen adatok még nincsenek. Ezt a problémát úgy kezeltük, hogy 2013-as adataink elemzése során alkalmaztuk mindazokat a módszereket, amelyeket a modern technika lehetővé tesz, így természetesen az összefüggések megbízhatóságáról (szignifikanciaszintjéről) minden esetben

²¹ A két csoport kizárása után az ezres minta nagysága 517 főre csökkent.

²² KSH Népszámlálás, Országos adatok (www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_00), 1.1.4.3 Tábla: A hét-éves és idősebb népesség legmagasabb befejezett iskolai végzettség és nemek szerint.

kaptunk adatokat. Bár szigorúan véve módszertanilag (matematikailag) téves, de a gyakorlatban a legtöbb esetben valóban alkalmazható hüvelykujjszabály, hogy ha egy összefüggés a 2013-as adatok esetében szignifikáns, és az összefüggés erőteljesebbnek tűnik az 1965-ös adatok táblázataiban, akkor az összefüggés valószínűleg akkor is szignifikáns volt.

Ezen túl a Kulcsár által az egyes kérdésekhez megadott gyakorisági táblák esetében elvégeztük az általában bevett, régóta használt khi-négyzet-próbát. Ez számzerű választ ad az egyes mutatószámok közötti összefüggésekre. Ezekre a tanulmány megfelelő részein (elsősorban az ún. szociodemográfiai adatok elemzése során) szintén támaszkodni fogunk.

2.5. Bevezetés az alkalmazott módszerekhez, azok értelmezéséhez

Tekintve, hogy e tanulmány elsősorban jogászok számára készül, akik kevésbé jártasak a szociológiai szemléletben és módszerekben, elkerülhetetlen, hogy egy rövid alapszintű összefoglalást adjunk az alábbiakban használt fogalmakról és módszerekről.²³

A társadalomtudományok egyik meghatározó, de nem kizárólagos módszere a kvantitatív adatok matematikai, statisztikai módszerekkel történő elemzése. Ebben a kontextusban az ún. „változókról” beszélünk. A *változók* az egyes egyedekre (leggyakrabban személyekre) vonatkozó adatok. Azért nevezik változónak, mert ez a szám egyedenként változhat. (Pl. az életkor mint adat.)

A legegyszerűbb elemzések során egy szempont, egy változó szerint vizsgáljuk az egyedeket. Ennek legegyszerűbb módszere, ha megadjuk, hogy a változó egy értéke hány egyedet jellemez. Ezt nevezzük „megoszlásnak”. Például hány nő és hány férfi van egy adott csoportban. A megoszlást meg lehet adni számszerűen (hány fő, amit általában „N”-nel jelölnek) vagy gyakran százalékos arányban. Persze például a koradat esetében ez már elég sok oszlopból állna. Ilyen esetekben szokták megadni a *középpértéket* (pl. átlagéletkor) és gyakran a *szórást* (mennyire térnek el az egyes egyedek az átlagtól).²⁴ A szórás azért is fontos, mert a legtöbb statisztikai módszer ennek az elemzésén alapszik. Ha nincs szórás, akkor elemzésre sincs lehetőség.²⁵

Természetesen minden ilyen érték csak akkor nyer értelmet, ha azt tudjuk mihez viszonyítani, például más országok hasonló adatához. Jelen esetben az elsődleges

²³ Aki mélyebb ismereteket akar szerezni, annak ajánljuk Earl BABBIE már magyar nyelven is több kiadást megért, *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* c. könyvét, amely közérthetően tárgyalja ezeket és számos más kérdést is. Jóval rövidebben és alacsonyabb szinten: GAJDUSCHEK György–HAJNAL György: *Közpolitika. A gyakorlat elmélete és az elmélet gyakorlata*, HVG-ORAC, Budapest, 2010, 185–210.

²⁴ Ha egy kérdésre (1) egyetért, (2) bizonytalan, (3) nem ért egyet válaszok adhatók és 100 emberből 100 a 2. válaszalternatívát választja, akkor az átlag 2 lesz és a szórás 0 (mert senki sem választott az átlagtól eltérő értéket. Ha azonban 50 egyetért, 50 nem, akkor az átlag szintén 2 lesz, ám a szórás 1, mert mindenki az átlagtól 1-gyel eltérő értéket választott. A szórás így a „polarizáltság” mértékét (is) jelzi.

²⁵ Ha pl. minden hallgató érdemjegye jeles, akkor ez az adat a statisztika számára nem/sem bír információértékkel. A magas jogismeret miatt ez a probléma néhány változóval, így pl. a 2013-as alkotmányjog-ismerteti adatokkal.

viszonyítási pontot az 1965-ben ugyanazon kérdésekre adott válaszok jelentik. Ehhez képest mondhatjuk azt, hogy valamely adat alacsonyabb vagy magasabb.

A valódi statisztikai elemzés akkor kezdődik, ha két vagy több tényező, vagyis változó közötti kapcsolatot vizsgáljuk. Ehhez gyakran megkülönböztetünk *függő változót* (azt a tényezőt, amire gyakorolt hatást mérni kívánjuk) és *független, avagy magyarázó* változót, azt a tényezőt, amelyikről azt feltételezzük, hogy a függő változóra hat, annak megoszlását befolyásolja. Ebben az elemzésben a függő változó általában a jogismeret.

A két vagy több változó közötti összefüggést ebben a dolgozatban számos módon mérjük. A legegyszerűbb módszer a *keresztábra*. Pl. hányan válaszolnak helyesen egy jogismereti kérdésre férfi-nő vagy foglalkozási csoport stb. szerinti bontásban. Kulcsár 1965-ös publikációjában ezt a táblázatos módszert alkalmazza (külön megadva az N és külön a százalékos adatokat). Mi is ezt tettük, amikor „tükörtáblákat” képeztünk saját adatainkból. Kulcsár itt egyszerre számos tényezőt határoz meg. Ezeket többdimenziós táblának nevezzük, mert számos szempont együttes hatását vizsgálja a jogismeret adataira. A keresztábrán gyakran ránézésre láthatók összefüggések (pl. a nők 1965-ben kevésbé tájékozottak). Ám, hogy mit tartunk meggyőző eltérésnek (pl. mennyivel nagyobbak kell lennie a férfiak tájékozottságának, hogy ezt a kijelentést megtegyük), az tulajdonképpen szubjektív értékelésen alapszik.

Ezt a problémát oldja meg az ún. *khi-négyzet-próba*, ami azt teszteli, hogy a táblázat adatai mennyire térnek el a szélmegoszlásokból számított adatoktól. Ha pl. egy sokaságban a férfiak és nők aránya 50–50% és összességében 20% ért egyet, míg 80% nem az állítással, akkor azt várjuk, hogy az „egyetért-nő” cellában ($0,2 \cdot 0,5 = 0,1$) a teljes populáció 10%-át találjuk. Ám ha ehhez képest 16%-os adatot találunk itt (ami egyben azt is jelenti, hogy a férfiaknál csak 4%-ot), akkor a khi-négyzet-próba számszerűen jelzi, hogy itt szignifikáns eltérésről van szó.

A keresztábrákban tehát két vagy több tényezőt tekintve számoljuk ki a gyakoriságokat (pl. hány 30–39 év közötti férfi mondta, hogy olvasott már törvényt). Számos általunk – és Kulcsár főszövegében is alkalmazott – táblázat ettől eltér. Ezek a táblázatok nem gyakoriságokat, hanem átlagértékeket közölnek. Egy ilyen táblázatban tehát azt találnánk, hogy milyen pl. a 30–39 év közötti férfiak átlagos jogismereti szintje. Ezek az értékek mindig 0–1 között mozognak, mivel Kulcsár ezeket így számította, és mi is követjük ezt a megoldást. Minél magasabb értéket találunk egy ilyen táblázat cellájában, annál magasabb a jogismeret az adott csoportban.

A legtöbb statisztikai módszer esetében egy sajátos mérőszám (pl. R, F) utal a kapcsolat erősségére, míg valamennyi módszer esetében egy tényező jelzi az összefüggés megbízhatóságát. Ezt utóbbit nevezik *szignifikanciának*. A szignifikancia (továbbiakban: szf.) tehát azt adja meg, hogy egy látszólag meglévő statisztikai összefüggés, vajon mennyire biztosan van jelen a valóságban. Minél kisebb a szignifikancia értéke, annál kisebb a tévedés valószínűsége, vagyis annál biztosabb az állítás. Ebben a dolgozatban általában 0,001 alatti szignifikanciaszinten teszünk állításokat,²⁶ kivételesen ennél magasabb értékeket is elfogadunk, de azt mindig külön jelezzük.

²⁶ Ez tehát, némileg leegyszerűsítve azt jelenti, hogy egy az ezerhez fogadhatnánk arra, hogy az állítás igaz.

A *korrelációs számítás* azt a feltételezést teszteli, hogy két változó között lineáris kapcsolat áll fenn. Egyszerűbben fogalmazva: összességében minél nagyobb az egyik, annál nagyobb, vagy annál kisebb a másik változó értéke. (Ezt feltételezhetjük pl. az iskolai végzettség szintje és a jogismeret között.) A korrelációs együttható értéke (jelölése: R) $(-1) - (0) - (+1)$ között mozoghat, ahol a 0 a kapcsolat teljes hiányát jelzi, -1 a teljes, ellentétes kapcsolatot („fordított arányosság”) és $+1$ a teljes azonos irányú („egyenes arányosság”) kapcsolatot.

A korrelációnál bonyolultabb, ám sok szempontból hasonló módszer a *regresszió számítás*. Ebben az esetben számos tényező lineáris összefüggését vizsgáljuk egyetlen másik tényezővel kapcsolatban: egy függő változót számos független változóval próbálunk meg magyarázni. Ami tehát a statisztika logikája szerint azt jelenti, hogy a független változók ismeretében mennyire pontosan tudnánk megjósolni a függő változó értékét. Ezzel a módszerrel is vizsgáljuk a jogismeret mértékére ható tényezőket. A módszer előnye, hogy alkalmas lehet a magyarázó változók közötti együttjárások, az ún. multikollinearitás kiszűrésére.²⁷

Mindkét módszer alkalmazásának előfeltétele, hogy a változók értékei számszerűen értelmezhető adatok legyenek. Egyes esetekben azonban ilyen összefüggés nincs (ilyen pl. a nem, vagy ilyen lenne a megye). Ilyen esetekben az ANOVA-módszer alkalmazható. Ennek során azt vizsgáljuk, hogy az egyes, számszerűen nem értelmezhető elemek (pl. a húsz megye válaszdói) mennyire térnek el egymástól bizonyos, számszerű tényezők (pl. jogismeret) tekintetében. Az ANOVA-elemzés értéke az F , amely csak pozitív értéket vehet fel, de nincs felső határa. Minél nagyobb, annál erősebb az összefüggés.

Mind a regresszió, mind a korreláció, mind az ANOVA-módszer esetében a statisztikai programcsomag (SPSS) kiszámítja a szignifikancia értékét. A hasonló kutatásokban azt a szignifikanciaszintet, amely mellett egy összefüggést még ténylegesen létezőnek fogadnak el, $0,05$, $0,01$ vagy $0,001$ -es szinten határozzák meg, attól függően, hogy mennyire „szigorúak”. Mi – mint azt fentebb jeleztük – fő szabályként a $0,001$ -es, legszigorúbb értéket tartjuk szem előtt.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a statisztikai módszerek két vagy több változó közötti számszerű összefüggést mérik, és semmit nem mondanak azok kauzális kapcsolatáról. Ez egyes esetekben nyilvánvaló. Például nyilván nem a jogismeret határozza meg az iskolai végzettséget, hanem az összefüggés fordított irányú. Máskor ez a tény nem ilyen egyértelmű. Gyakran a látszólagos összefüggés mögött egy harmadik, rejtett magyarázó változó áll. A médiafogyasztás jellegét és a jogismeretet egyaránt meghatározhatja a magasabb érdeklődési vagy kulturális szint. Hasonlóképpen a társadalmi és a jogi aktivitás mögött is állhat egy harmadik tényező, vagy akár az, hogy a társadalmi aktivitás okán, valakinek nagyobb valószínűséggel lesznek jogi ügyei, és előbbi, az utóbbin keresztül magyarázza a magasabb szintű jogismeretet stb.

²⁷ Pl. azt találhatjuk, hogy a „falusiak” és az idősek kevésbé ismerik a jogszabályokat. Ám lehet, hogy előbbi egyszerűen az a tény magyarázza, hogy falun főleg idősek élnek, a középkorú és fiatal falusiak ugyanolyan tájékozottak, mint a városiak.

Az adatfelvételek további nagy kérdése, hogy kitől szerezzük azokat. E tekintetben a leglényegesebb fogalmak esetünkben a „*populáció*”, avagy „*teljes sokaság*” és a „*minta*”. A probléma lényege, hogy mivel nem szerezhetünk adatot a teljes sokaságról (mert akkor Magyarországon az összes felnőtt lakost meg kellene kérdezni), ehelyett sokkal kevesebbet, általában 1000 főt kérdezzük meg. A mintavétel lényege, hogy az abban szereplőktől kapott adatok összességében *arányaiban* megfeleljenek annak, mint amit a teljes sokaság megkérdezésével kapnánk. A jó minta tehát „*reprezentálja*” a teljes sokaságot. Ez a 2013-as adatfelvétel esetében fennáll: legfontosabb tényyszerű mutatóiban megegyezik a teljes lakossággal, és a válaszadók véletlenszerűen kerültek kiválasztásra, ami szintén alapelvárás a mintavétel során. Kulcsár adatfelvétele azonban ezt a szempontot több tényező tekintetében is sérti, amit a fentebb jelzett módon kezeltünk.

2.6. A kutatás bemutatása

E tanulmányban – terjedelmi okokból – csak a legfontosabb adatokat tudjuk bemutatni, leginkább táblázatos formában. A kutatás során azonban nagy mennyiségű adatot használtunk fel, illetve nagyszámú táblázatot képeztünk, részben Kulcsár Kálmán adattábláira és azok feldolgozásaira, részben pedig saját adatfelvételünkre alapozva. Ezeket a tudományos közönség vagy bármely érdeklődő számára hozzáférhetővé kívánjuk tenni.

3. Elemzés

E részben az adatok összehasonlító elemzését mutatjuk be. Előbb az egyes adatok 1965 és 2013 közötti eltéréseit önmagukban tekintjük át, illetve kíséreljük meg értelmezni azokat. E keretben bemutatjuk az egyes kérdésekre adott válaszokat, majd a jogismeret összevont indexeit is. Ezután azt elemezzük, hogy mivel magyarázható a jogismeret mértéke, milyen tényezők hatnak arra, illetve hogy ezek a magyarázó tényezők és azok hatása mennyiben változott (avagy sem) az elmúlt mintegy 50 évben.

Az időbeli változásokat előbb az egyes kérdések esetében vizsgáljuk, majd az összevont indexek tekintetében.

3.1. Az alapadatok változása

3.1.1. A kérdőív kérdéseire adott válaszok változása

Nézzük elsőként, hogy miként alakult a kiválasztott 13 kérdésre adott válaszok aránya a két időpontban (a 2013-as adatok esetében mindkét mintára számítva ezeket az adatokat)!

3. táblázat

Alapadatok: Pozitív/Jó válaszok aránya

Kérdés	1965	2013 T	2013 K*
Jogi aktivitást mérő kérdések (kapcsolatba került a jogrendszerrel)**			
1. Ön olvasott-e már törvényt?	76,7%	38,3%	43,9%
2. Kért-e már jogi tanácsot, segítséget ügyvédőtől, közjegyzőtől?	32,9%	39,7%	44,0%
3. Ön vett-e már részt bírói eljárásban, tárgyaláson?	44,5%	27,1%	26,4%
Jogismeretet mérő kérdések			
1. Elfogadja-e a bíróság azt a védekezést, ha valaki nem ismeri a törvényt?	74,6%	82,8%	83,6%
2. Meg lehet-e tagadni a tanúskodást a bíróság előtt?	52,4%	50,5%	55,9%
3. Kötelező-e ügyvéd részvétele a bírósági perben?	57,4%	57,1%	59,0%
4. Ki vagy milyen szervezet hozza Magyarországon a törvényeket?	44,9%	76,0%	76,0%
5. Hány évre választják az országgyűlési képviselőket?	63,9%	97,1%	98,1%
6. Kik választják a minisztereket?	36,2%	38,3%	42,4%
7. Kik választják a polgármestert?	32,3%	88,1%	87,5%
8. Mikor lesz valaki nagykorú?	86,9%	98,6%	98,2%
9. Hol vezetik a születési, házassági, halotti anyakönyvet?	90,5%	92,3%	93,9%
10. Érvényes-e a saját kezűleg írt végrendelet, ha tanúk nem írták alá?	29,9%	19,9%	23,2%

* T: teljes (ezerfős) reprezentatív minta, K: korrigált (a módszertani részben leírtak szerint korrigált) minta alapján.

** Pozitív válaszok: olvasott törvényt, kért jogi tanácsot, részt vett bírói eljárásban.

A jogrendszerrel való kapcsolatba kerülést mérő három kérdés közül kettőben az 1965-ös érték jóval magasabb, mint a 2013-as. A közjegyzői, ügyvédi találkozások magasabb száma nyilván az ügyvédi pálya kinyílásával, az ügyvédek számának robbanásszerű megnövekedésével is összefügg.²⁸ A másik két kérdés esetében a válaszalternatívák korábban jóval részletesebbek voltak, miként erre e tanulmány 15. lábjegyzete is utal. Ez valamelyest növelhette a pozitív válaszok arányát. A magas arány mögött nagymértékben a minta torzítása állhat, hiszen a három jogi egyetemi város adja a minta mintegy 90%-át. Ám ezek az adatok, a tényekkel összevetve torzítottak tűnnek. A legutolsó, a bírósági esetszámokra utaló adatforrás, amelyet sikerült feltárnunk az 1974-ben – ilyenként elsőként – publikált Statisztikai zsebkönyv volt.²⁹ A zsebkönyv adatait a KSH jelenre és közelmúltra vonatkozó adataival összevetve azt találjuk, hogy a bírósági ügyek száma inkább magasabb a 2013-as és azt megelőző időszakban, de semmiképpen sem alacsonyabb, mint 1965-ben

²⁸ Vö. SZABÓ Miklós: A jogászképzés társadalmi funkciójáról – húsz év múlva. In Szabadfalvi József (szerk.): *Amabilissimus. A legszeretreméltóbbak egyike. Loss Sándor emlékkönyv*, Debrecen, 2005, 307–327.

²⁹ *Statisztikai zsebkönyv*, Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest, 1974, XX. fejezet, Igazságszolgáltatás 1. és 2. tábla. Kísérletünk, hogy a KSH-ból, az Igazságügyi Minisztériumtól, illetve az Országos Bírósági Hivataltól ezeknél korábbi, így adekvátabb adatot szerezzünk, sikertelennek bizonyult.

és valószínűsíthetően az az előtti évtizedekben volt.³⁰ Másként fogalmazva ezek az adatok önmagukban és az időbeli összevetésben is meglehetősen kedvezőtlenek. *A tényleges 1965-ös adat e tekintetben minden bizonnyal jóval alacsonyabb.*³¹

A jogismeretre vonatkozó kérdéseinket tekintve a legtöbb esetben határozott javulás volt észlelhető. Különösen szembeűnő ez az alkotmányjogi kérdések esetében. A polgármester-választásra vonatkozó kérdésre 2013-ban közel háromszor annyian adtak jó választ, mint 1965-ben,³² és a 4. és 5. kérdések esetében is 50% feletti növekedés volt tapasztalható. Talán nem alaptalan azt feltételezni, hogy mind ebben a demokratikus működés jó két évtizedes hatása érhető tetten. A hatvanas években a lakosság is jól érezte, amit egyébként az Alkotmány 3. §-a explicite jelzett is, hogy a lényegi döntések a pártközpontban és nem a választott politikai testületekben dőlnek el. Maga a választás is csak tényleges alternatívák nélküli szavazás volt. Mindez alapvetően átalakult, amit az állampolgárok is észleltek. Ezt nyilván erősítette, az információkat szisztematikusan sugározta a politikai propaganda, illetve az egymással versengő pártok PR-tevékenysége.

Más területeken a jogismeret növekedésének mértéke jóval szerényebb, de azért érzékelhető. Egyetlen kérdésben, a saját kezűleg írt végrendelet hitelessége tekintetében azonban van egy határozott, 22%-os csökkenés, aminek következtében azt találjuk, hogy a magyar lakosoknak ma csak mintegy ötöde tud erre a kérdésre helyes választ adni. Ez nagyjából annak az aránynak felel meg, ahányan ezzel kapcsolatban személyes tapasztalattal is bírnak. Hiba lenne ennek az egyetlen adatnak a kapcsán túlzott spekulációkba bocsátkozni. Nem kizárt azonban, hogy összefüggés lehet a változás és a bizalom alacsony szintje között.³³ De arra is utalhat ez az adat, hogy a „jogi hitelesség” képzete valami, a mindennapi élettől (ti. leülök és leírom kézzel, miként végrendelezem) teljesen elrugaszkodott jelenséggé él az emberek gondolkodásában, ami a jognak egy ősi, mitikus jellegéhez kapcsolódó felfogására utalhat.³⁴

Azokra a kérdésekre is utalni kell, amelyek területén a jogismeret mindig is meglehetősen magas volt. Viszonylag meglepő, milyen sokan tudták-tudják, hogy a bí-

³⁰ Az 1965-ben jogerősen elítéltek száma 63 936 fő volt (1960: 52 050; 1970: 46 036). Ehhez képest a KSH STADAT adatbázisa szerint 2013-ban jogerősen 70 326 főt ítéltek el, ami a korábbi húsz év legalacsonyabb adata, hiszen ebben az időszakban az átlagos adat megközelíti a kilencvenezretet. (Forrás: STADAT, 2.8.3. tábla; http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zj001.html, 2014. 10. 08.) A polgári ügyek száma 1970-ben (a legkorábbi közölt adat): 170 664 volt, míg ugyanezen adat 2013-ban 177 128, a polgári peres ügyek (148 181) mellett ide számítva a gazdasági és munkaügyi pereket is, de a „nemperes” ügyeket – a maguk rendkívül magas és rendkívül ingadozó ügyszámával – nem. Az így értelmezett, az 1970-es adatnak talán leginkább megfeleltethető mutatószám 1993-tól számított átlagos értéke 202 ezer. (Forrás: STADAT, 2.8.1. tábla; www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zjb001.htm)

³¹ Ugyanakkor Kulcsár adatai továbbra is alkalmasak lehetnek a jogrendszerrel való kapcsolat és a jogismeret közötti összefüggés mérésére, amit később teszünk meg.

³² Ehhez az is hozzájárulhatott, hogy az 1994-től bevezetett közvetlen választás egyszerű, átlátható módszert jelent, ellentétben a tanács, a VB és a pártbizottság „vasháromszögében” egzisztáló tanácselnök helyzetével.

³³ Lásd erről BODA Zsolt: *Legitimítás, bizalom, együttműködés*, Argumentum, Budapest, 2013.

³⁴ A jog és rítus kapcsolatáról a modern jogi antropológia szemszögéből lásd SCHREINER, Agnes T. M.: Rítus és jog. In H. Szilágyi István (szerk.): *Jog és antropológia*, Budapest, 2000, 314–321; WINN, Peter A.: Jogi rítus. In H. Szilágyi (szerk.): i. m., 322–337.

róság nem fogadja el védekezésként, hogy valaki nem ismerte a törvényt. 1965-ben egyébként ezzel kapcsolatban megkérdezték azt is, hogy mennyire tartják ezt igazságosnak. Az érintetteknek csak mintegy ötöde tartotta igazságtalannak; a fizikai dolgozók minimálisan nagyobb arányban, mint a szellemiek. Nagy arányban adtak helyes választ arra is, hogy mikor lesz valaki nagykorú; és ezt 2013-ban lényegében mindenki tudja. Azt, hogy hol vezetik az anyakönyvet, a lakosság több mint kilenctizede tudja, és ez az érték alig nőtt fél évszázad alatt. Ez azért meglepő, mert Kulcsárék érzékelhetően másra számítottak.³⁵

3.1.2. A jogismeret összevont indexeinek változása

Az alábbi táblázat azokat az indikátorokat mutatja be, amelyek a jogismeret egyfajta összevont mutatóiként szolgálnak. Ezen indikátorok előállításának egyik célja a Kulcsár által alkalmazott adatokkal való összevetés volt, másik pedig, hogy a későbbi elemzésekhez szolgáljon kiindulópontként.³⁶ E ponton jelentkeznek az összevetésnek mindazon nehézségei, amelyeket a fentiekben bemutatunk, és látható az is, hogy számos megoldással kontrolláltuk a lehetséges hibákat. A táblázat adatai, a korábban bemutatott kétféle adatképzés szerint tagolva, így:

- 1965fa: Kulcsár Kálmán 1965-ös tanulmányának főszövege alapján gyűjtött adatok
- és az ennek megfelelően módon, az eredeti adatokból (az adatbázisból számított)
 - 2013f_t: a 2013-as teljes mintára vonatkozó adatok
 - 2013f_k: 2013-as ún. korrigált, Kulcsár mintájához visszatörzített, minta alapján kapott eredmények
- 1965ta: az 1965-ös adatok táblázataiból, kifejezetten az általunk feltett kérdésekre számított adatok³⁷
- és ennek megfelelően, a 2013-as adatokból képzett változók táblázataiból számított adatok
 - 2013sz_t: a 2013-as teljes mintára vonatkozó eredmény
 - 2013sz_k: a 2013-as korrigált minta adatai

³⁵ A kérdéshez kapcsolódó válaszalternatívák a következők voltak: nem tudja, tanácsnál, papnál, mindkettőnél.

³⁶ Az összevont adatok biztosítják, hogy ne kelljen a tíz jogismereti kérdést egyesével elemezni pl. az öt szociodemográfiai adattal való összefüggésükben, hiszen az áttekinthetetlené tenne egy ilyen elemzést. Ehelyett elemezhetjük csak a teljes jogismeretre (teljes jogismeret-indikátorra) gyakorolt hatását ezeknek a tényezőknek (vagyis ötven helyett öt összefüggést kell vizsgálnunk), utalva esetleg az egyes jogterületek jogismeretében jelentkező eltérésekre.

³⁷ Az államjogi kérdéseket a táblázat adataiból számított, teljes jogismereti mutató esetében is 0,5-ös súllyal vettük figyelembe.

4. táblázat

Jogismereti indikátorok áttekintése³⁸

Jogismereti index típusa	Alapadatokból számított			Táblázatos összesítésekből számított		
	1965fa	2013f_t	2013f_k	1965ta	2013sz_t	2013sz_k
Államjogi (Alkotmány, közigazgatás)	0,46	0,81	0,82	0,54	0,75	0,77
Polgári	0,59	0,60	0,62	0,58	0,59	0,61
Eljárásjogi	0,78	0,62	0,64	0,61	0,64	0,66
Büntetőjogi	0,59	–	–	–	–	–
Korrigált teljes (Összesen)	0,55	0,68	0,70	0,60	0,67	0,69

– Hiányzó, nem rekonstruálható adatok.

Megállapítható, hogy az államjogi ismeretek mértéke rendkívüli mértékben nőtt, bár figyelembe kell vennünk, hogy ez az indikátor esetünkben elsősorban alkotmányjogi ismereteket tartalmaz. A polgári jogba tartozó kérdések esetében kis mértékű, de minden mérési módszer szerint egyértelműen megállapítható növekedés érzékelhető. Az eljárásjogi ismeretek esetében az első blokk látszólagos ismeretcsökkenése alighanem a már említett 1965-ös adathiba téves következménye. A második adatblokkból látható, hogy az adott három kérdést tekintve a jogismeret érzékelhetően, a polgári jognál nagyobb mértékben növekedett ezen a területen is.

Összességében, az összevont indikátorok elemzése alapján azt mondhatjuk, hogy a jogismeret mértéke, legalábbis az általunk mért kérdések tekintetében határozottan javult az elmúlt fél évszázadban. Ezen belül kiugróan magas a növekedés a politikai rendszerhez közvetlenül kapcsolódó alkotmányjogi ismeretek esetében és kisebb arányú más jogterületeken. (A büntetőjogot pedig nem tudtuk mérni.)

* * *

E tanulmányban bemutattuk és elemeztük a jogismeret mérésére irányuló, Kulcsár Kálmán által szervezett empirikus kutatást, amely tudomásunk szerint – eddig egyedülállóan – a lakosság egészének jogismeretére irányuló adatfelvételen alapult. E vizsgálatot kívántuk rekonstruálni, illetve részben megismételni 2013-ban. Az ezzel kapcsolatos nehézségeket mutattuk be a második fejezetben. Azt reméljük, hogy ezzel segítséget nyújthattunk mindazoknak, akik hasonló empirikus történeti

³⁸ Az oszlopok tartalma tehát: Az első oszlopblokk (az első három oszlop) az egyes válaszokból számított átlagértékeket adja meg. (Elsősorban tehát Kulcsár szöveges elemzésének közléseire támaszkodva.) A második oszlopblokk a Kulcsár által – könyve második, jóval hosszabb részében – közölt, illetve az azzal megegyező módon 2013-ra nézve összeállított részletes táblázatokból számított értékeket tartalmazza. Előbbi pontosabb adatokat jelent, ám kevesebb területen áll rendelkezésre az 1965-ös adatfelvételre vonatkozóan. A két oszlopblokkon belül a három-három oszlop tartalma azonos. Az első oszlopok az adott módon 1965-re számított adatokat tartalmazzák. A második oszlopok az ilyen módon a 2013-as felmérés teljes sokaságára, míg a harmadik oszlopok a korábbi adatfelvételhez „hozzátörzített” (vagyis kevésbé helyes, de összevethetőbb) mintára vonatkozó adatokat tartalmazzák.

vizsgálódásokat kívánnak folytatni. A kutatás ugyanakkor azt is lehetővé tette, hogy a harmadik részben meghatározzuk a jogismeret mértékét a jelenkori Magyarországon, és ugyanakkor – a szükséges korrekciókat elvégezve – összevessük azt a mintegy fél évszázaddal korábbi, és más rendszerből származó, adatokkal.

Megállapítottuk, hogy a jogismeret mértékében jelentős javulás érzékelhető. Ennek mértékét némileg csökkenti az 1965-ös torz mintavétel, amit azonban legalább a településtípus és az „aktivitás” szerint részben korigálni tudtunk. Ám az iskolai végzettség szerinti korrekciót már nem tudtuk elvégezni, noha az iskolai végzettség intuitíve és a rendelkezésre álló adatok szerint is szorosan összefügg a jogismerettel. A tény, hogy Kulcsár mintája a tényleges összetételnél jóval magasabb iskolázottságot mutat, azt valószínűsíti, hogy az ismeretek növekedése még a korigált adatainknál is jóval magasabb. Ám az iskolai végzettség figyelembevételének egy másik oldala is lehetséges. Vajon mennyiben tudható be a jogismeret javulása annak, hogy az emberek (minden iskolai végzettségi szint mellett) tájékozottabbak a jogi kérdésekben, és mennyiben egyszerűen annak, hogy ma sokkal magasabb az átlagos iskolai végzettség, ami mintegy automatikusan együtt jár a magasabb jogismerettel. Lehetséges-e, hogy a látszat ellenére nem következett be lényegi javulás? Ezeket a kérdéseket modellszámításokkal lehet megválaszolni. A folyóirat következő számában megjelenő részben ezekre a kérdésekre is választ keresünk. Emellett a következő számban megjelenő tanulmány azt is vizsgálja, hogy milyen tényezők hatnak a jogismeretre, ide értve a kor, a nem, a társadalmi státus, médiafogyasztás, társadalmi szervezetekben való részvétel és az inkriminált iskolai végzettség tényezőit is.

Abstract

Knowledge of law is certainly one component of legal culture. Due to the support of the Hungarian Research Funds (OTKA) the authors of this paper carried out a comprehensive empirical analysis of this issue in Hungary. In doing so they strongly relied on Kálmán Kulcsár's findings and insights stemming from his pathbreaking studies half a century ago.

The empirical study was carried out by the Szonda Ipsos Market and Opinion Research Institute in the framework of an omnibus questionnaire survey with a random sample of 1000 people in 2013. Thirteen questions essentially similar to certain questions used by Kulcsár in 1965 (for instance: Have you ever read a bill or an act? Have you ever participated in a judicial process? Who or which body enacts a bill in Hungary?) were posed in order to provide a possibility for the comparison of the actual results and those of Kulcsár.

We found that the general level of knowledge of law had increased substantially in the past decades. Knowledge related to constitutional law is the prominent example of this growth and it can definitely be coupled with the functioning of the democratic political system in the last 25 years. However, except from constitutional law, the growth of legal knowledge is due almost solely to the increased level of education and not a generally improved legal consciousness of the society.